

ПЕРЕКЛАДИ: ДОДАТОК

Леся Звонська, Віталій Туренко

ДІОГЕН ЛАЕРЦІЙ, «ЖИТТЯ І ДУМКИ СЛАВНОЗВІСНИХ ФІЛОСОФІВ»: СТРАТЕГІЯ І ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ

Перший переклад українською мовою твору видатного античного доксографа Діогена Лаерція «Життя і думки славнозвісних філософів» (Βίοι καὶ γῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμωνων; далі – ЖФ) має вийти друком у видавництві «Темпора»¹. На наш погляд, це вагома віха у вітчизняній гуманітаристиці та антикознавстві, а також значуща подія не лише для філософів, класичних філологів, істориків, культурологів, а й для всіх, хто розуміє цінність і важливість європейського виміру ідентичності нашого народу. Адже досі філософська спільнота та її пересічні читачі послуговувалися переважно російськими перекладами.

Постать Діогена Лаерція амбівалентна, як і вся античність. Попри те, що він автор фундаментальної збірки біографій давньогрецьких філософів, про його власне життя майже нічого не відомо, ба навіть точна форма його імені. Стародавні рукописи незмінно вживають «Лаерцій Діоген», і цю форму імені повторюють Сопатр Апамейський (IV ст.; ар. Photius, Biblioth. 161) і Словник «Суда» (Suda, Tetralogia). Сучасна форма «Діоген Лаерцій» зустрічається набагато рідше, уперше вона з'являється в VI ст. у християнського неоплатоніка Стефана Візантійського (Anth. Palat. VII 95). Походження найменування «Лаерцій» також невідоме. Стефан Візантійський називає його «Διογένης ὁ Λαέρτιος» (Steph. Byzant. Cholleidai), маючи на увазі, що він був уродженцем якогось міста, можливо, Лаерти в Карії або ж Лаерти в Кілікії. Його також називають «Лаертом» (Eust. II. M. 153) або просто «Діогеном» (Steph. Byzant. Enetoï). Стосовно років життя Діогена Лаерція, то він радше за все жив після Секста Емпіріка (бл. 200 р.), якого згадує, і явно до Стефана Візантійського та Сопатра (бл. 500 р.), які його цитують. У його праці немає жодної згадки про неоплатонізм, проте сама праця адресована жінці, яка була «захопленою платонізмом» (III 47)².

© Л. Звонська, В. Туренко, 2024

¹ Переклад зроблено за виданням [Διογένης Λαέρτιος 1994] із залученням авторитетних критичних видань [Diogenes Laertius 1925; 2013], що наводять різночитання й доповнення оригіналу за різними рукописами. Перекладачем є Леся Звонська, науковий редактор – Віталій Туренко. Переклад здійснювався за фінансової підтримки культурної інституції «Міжвухами», фундатором і меценатом якої є Павло Гайдай.

² Тут і далі посилання на внутрішню пагінацію ЖФ подаються у круглих дужках.

Твір Діогена Лаерція належить до філософсько-доксографічного жанру. Він написаний грецькою мовою періоду койне, уособлюючи літературний стиль і традицію еллінізму. Це своєрідний белетризований виклад історії філософії, можна сказати, антична науково-популярна література. Тому важлива вимога до його перекладу полягає в тому, що перекладений текст мають розуміти не лише науковці, він повинен бути доступним і цікавим широкому загалу. Таким власне і є ідіостиль самого твору Діогена: виклад доброю літературною мовою з помірними риторичними прикрасами, з багатим лексиконом і щедрою синонімічною палітрою, синтаксично не перенавантажений та не переобтяжений довгими мовними періодами.

Різнобічне коло зацікавлень і гарну освіту Діогена засвідчують численні поетичні вкраплення, якими рясніє ЖФ: ідеться і про відомих авторів (Гомер, Гесіод, Солон, Софокл, Евріпід, Аристофан, Менандр, Каллімах тощо), і про велику кількість мало-відомих (Кратін, Тімон, Софін, Лікофрон, Евполід, Антагор і чимало інших). Діоген наводить епіграми філософів Платона і Аркесілая, цитує поеми Емпедокла й Епіхарма, трагедії Кратета, подає чимало поетичних епітафій та оракулів, понад півсотні власних епіграм. Для тогочасної елліністичної літератури, яка поцінювала широку ерудицію та вправне вміння її показати, це був звичний *modus scribendi*. Але з погляду сучасного читача і перекладача цей фрейм створює додаткові труднощі: читача, налаштованого на прозу і звиклого до нашої силаботонічної римованої поезії, антична квантитативна неримована поезія (до того ж наповнена міфологічними алюзіями чи реаліями античного світу) дещо напружує; а для перекладача було додатковим складним завданням відтворити не лише образно-поетичне мовлення, а й різноманітні віршовані розміри за античними метричними схемами³. А таких поетичних фрагментів різного обсягу в книзі понад 250.

Передусім слід підкреслити, що текст Діогена є зразком не дослідницького, а популяризаторсько-доксографічного філософського дискурсу. Це дає перекладачеві змогу вільніше відтворювати думку автора, пристосовуючи її до норм української мови без надмірного ригоризму в перекладі слів і словоформ. Адже згаданий ригоризм, якого іноді не уникнути в перекладі класиків, нерідко контрастує з літературним слововжитком нашої мови.

Тому в перекладі ЖФ українською мовою для кращого розуміння контексту іноді траплятимуться слова, відсутні в оригіналі. До них застосовано подвійний підхід: одні виділяються квадратними дужками як вставні, інші не виділяються, оскільки є логічною перекладацькою експлікацією мовних засобів оригіналу. Вставні слова в дужках позначають не за принципом їхньої відсутності в тексті, а лише якщо вони приховані у морфо-синтаксичних формах грецького тексту, а українська мова потребує додаткового уточнення фрази. Проте якщо йдеться про часто вживаний і звичний для давньогрецької мови еліпсис і є вказівка на пропущене чи домислюване слово завдяки займенникам, артиклям тощо, то останнє вважають імпліцитно присутнім у грецькому тексті, а не таким, що додається. Наприклад, *Σόλων Ἐξηκεστίδου* Солон, син Ексекестіда (*Ἐξηκεστίδου* – це *genetivus generis*, тому при перекладі потребує доповнення словом «син»); на відсутнє в тексті слово часто і доволі однозначно вказує артикль: *Δεῖνον ἐν τῇ πέμπτῃ τῶν Ἱστοριῶν* «Дінон у п'ятій книзі «Історій» (τῇ вказує на пропущене слово *βίβλος*); *Κλέαρχος δὲ ὁ Σολεὺς ἐν τῷ Περὶ παιδείας* «Клеарх із Сол у

---

³ Гекзаметр дактилічний, пентаметр, триметр та тетраметр ямбічні, логаеди, холіамб, фекратей, меліамб, прокелевсматик та інші.

творі «Про виховання»» (τῷ вказує на σύγγραμμα); τῆς τῶν Περσῶν «перської держави» (τῆς вказує на πολιτεία); τὰ Δήμητρος καὶ τὰ Ἀφροδίτης «справи Деметри і Афродіти» (йдеться про τὰ ἔργα) тощо.

Деякі композиції, які містять не один корінь чи не один префікс, а іноді й прості слова з ускладненою внутрішньою формою доводиться перекладати перифрастично. Наприклад: ἐπιγράφω – «писати епітафію»; συμπεριφέρομαι – «поводитися, спілкуватися, перебувати в товаристві»; συνοικίζω – «пов'язувати [науки] одна з одною»; σωματοποιέω – «давати кошти на підтримання тіла», «(матеріально) забезпечувати»; σχολαρχέω – «очолювати школу», φιλοσοφικλῆς – «любитель творів Софокла», ἀσυμπάθεστος – «такий, що не виражає жодних почуттів», ἀνθρωπίζω – «виявляти людяність», ἐξατμίζομαι – «випарувати надлишок вологи», λογότροπος – «згорнуте міркування», ἀδόξαστος «не підвпливний гадкам» тощо. При потребі зазначаємо в дужках грецьке слово, наприклад: «На запитання, що в людях найкраще, він відповів: “Свобода слова [παρρησία]”» (VI 69); «...для досягнення душевного спокою [γαληνισμός]» (X 83).

Аналогічно стоїть справа з перекладом реалій і понять античного соціально-культурного простору; наприклад: προξενία – «проксенія», «статус почесного гостя»; πρόξενος – «проксен», «гість-друг»; τρίβων – «трібон», «грубий плащ», «дрантя», χορηγέω – «утримувати за власний коштів». З цим, а також із поширеною субстантивациєю та численними формами дієприкметників пов'язані й еліптичні звороти, які в перекладі доводиться імплікувати: наприклад, τὰ κατὰ τὴν ἀνάβασιν γενόμενα – «те, що відбувалося в поході вглиб країни», ἡρεμοῦντός τινος καὶ μένοντος – «будь-чого, що перебуває у спокої і нерухомості».

Те саме стосується і слів-грецизмів, які набули конотацій сучасного світу: κοσμοπολίτης перекладаємо не «космополіт», а «громадянин світу»; θεολόγος – не «теолог» чи «богослов», а «дослідник богів», συνέδριον – не «синедрион», а «коло слухачів», ἀστρολογία – не «астрологія», а «астрономія», φιλόλογος – не «філолог», а «любитель літератури/словесності». Полубляє Діоген і образні вирази: καθιπτάζομαι φιλοσοφίας – досл. «проїхатися кінями по філософії»; συνδιατίθημαι – «розчинитися у віршах»; πλοῦτος νεύρα πραγμάτων – «багатство – нерви справ»; συγχορτίζομαι – «ставати того ж кольору», тобто «уподібнюватися».

Доречним буде в цьому контексті згадати важливий для філософії загалом класичний термін θεωρία (від θεάομαι – «розглядати», «споглядати»; пор. θέατρον – «видовище»). При перекладі спільнокоренових слів ми послуговуємося лексемами для відтворення внутрішньої форми грецького поняття; терміни на кшталт «умоглядний», окрім того, що є русизмами, додають відсутнє у грецького слова значення, пов'язане з умом (νοῦς), і таким чином спотворюють семантику грецького кореня. Водночас слід зауважити, що в ужитку досократиків θεωρία перекладається переважно як «розгляд», тоді як пізніше, а особливо в елліністичних школах – «споглядання» та похідні слова. Наприклад, «Життя буває трояким: споглядальним, діяльним і розумним» (VII 130). Проте в деяких випадках, де використовується перелік звичної в ужитку термінології грецького походження, ми залишали «теоретичний». Наприклад, «Настановчий діалог має два різновиди: теоретичний і практичний; теоретичний поділяють на природничий і логічний, а практичний – на етичний і політичний» (III 49).

Слова, які мають дещо інший ужиток, ніж у словосполученнях з відповідним словом в українській мові, для релевантної передачі семантики доводиться замінювати на вимогу літературної норми. Наприклад, Діоген вживає різні словоформи від

ἀρέσκω – «подобатися» у контексті наукових інтересів та вподобань; ми ж їх перекладаємо відповідно до звичних фраз української мови: τὰ κοινῆ ἀρέσκοντα – «спільні для них погляди»; ἀρέσκει αὐτοῖς – «за їхнім вченням», «на їхню думку».

Два часто вживані дієслова λέγω, φημί із основним значенням «говорити» і з широким словниковим семантичним діапазоном *verba dicendi* залежно від контексту перекладаються як «запитувати», «відповідати», «зауважувати», «розповідати», «свідчити», «передавати», «запевняти», «описувати» тощо; якщо ж це вказівка на слова у творі, тоді зазвичай як «писати». Аналогічно ці дієслова додаються без зазначення вставки, коли вони логічно вписуються в текст і мають там на думці, наприклад: Κλέαρχος (scilicet λέγει) φιάλην ἀποσταλῆναι ὑπὸ Κροῖσου Πιττακῶ – «Клеарх каже, що Крез послав чашу Піттаку» (I 30).

Також у деяких випадках доводиться залишати синонімічні варіанти, обираючи найвлучніший з погляду української стилістики. Це особливо непросто там, де лексична семантика термінологічно чи суттєво значуща. Класичний випадок з λόγος, який залежно від контексту перекладаємо: «слово», «бесіда», «міркування», «вчення», «розум», «поняття», у множині: «розумні основи» й навіть «закони» (як-от κατὰ τοὺς τῆς ἁρμονίας λόγους – «за законами гармонії») [порівн. з: Кассен, Оврей-Ассея 2009].

Розмаїття перекладацьких рішень викликають композити з елементом εὖ- «добре», які нечасто можна перекласти, зберігаючи цей компонент (як-от, εὐνοία – «доброзичливість», εὐμένεια – «добросердечність», εὐνομία – «доброзаконність», εὐδοξία – «добра слава», εὐκαταφρόνητος «добре зрозумілий»), а найчастіше доводиться підбирати смисловий відповідник, як-от εὐβουλία – «вваженість», εὐαίσθησία – «здорові відчуття», εὐτορία – «достаток», εὐστοχίματα – «влучні вирази», εὐσχημος – «доладний», εὐσυμπεριφορος – «приятний з усіма», εὐοφθαλμος – «який милує око», εὐλογος – «здоровий глузд», εὐφροσύνη – «радоші», εὐθυμία – «утіха», εὐμήκης – «середнього зросту», εὐκολία τοῦ βίου – «невибагливість у житті», εὐρους – «вітруватий», тобто «несерйозний», εὐσυμπλήρωτόν τε καὶ εὐλόριστον – «те, що можна легко виконати і досягти» тощо.

Утім, попри, на перший погляд, белетризований стиль Діогена у викладі розвитку античної філософії, у цьому творі трапляються доволі розлогі оповіді про концепції, ідеї й поняття давньогрецьких філософів різних шкіл і етапів розвитку, що спонукало нас у цьому контексті бути особливо уважними з огляду на певну лабільність термінологічної системи, змінюваність ужитку і значення слів у різних філософських системах, що створює певні складнощі в перекладі. Тому є сенс навести приклади роботи з поняттєвим апаратом. Також при перекладі з давньогрецької та науковому редагуванні ми не могли оминати увагою переклади цього твору різними мовами, оскільки це допомагало створити власну візію тих чи інших концептів і понять античної філософії, які трапляються в оригінальному тексті⁴.

Ми намагалися максимально уніфікувати терміни й поняття твору, проте вважаємо, що адекватний переклад має бути релевантним передовсім за смыслом, тобто точність передачі змісту переважає намагання уживати одне й те саме українське слово для відтворення одного й того ж слова оригіналу, якщо це деформує смисл. Показовий приклад, де одну й ту саму лексему в одному реченні ми перекладаємо по-різному, зважаючи

---

⁴ Див.: [Diogène Laërce 1847; Diogenes Laertius 1925; 2013; 2015; Диоген Лаэртский 1979; Diógenes Laércio 1987; Diogenes Laërtius 1989; Diógenés Laertios 1995; Диоген Лаерций 2002; Diogene Laerzio 2005; Diogenes Laertios 2006; Diógenes Laercio 2007].

на її смислове наповнення: «Зачин [ἀρχή] його твору такий: “Гадаю, що на початку [ἀρχόμενον] будь-якого викладу необхідно прийняти за начало [ἀρχή]...”» (IX 57).

Концептуальні засади нашої перекладацької роботи – максимально уникати грецизмів, навіть цілком зрозумілих, коли є можливість замінити їх питомо українськими словами, латинізмів і кальок з російської мови. Для уточнення смислів ми подавали у квадратних дужках грецьке поняття, а також вводили певні словотвірні неологізми. Наприклад, «Платонівський діалог буває двох загальних типів: настановчий [ὑφηγητικός] і пошуковий [ζητητικός]... І пошуковий має два різновиди: тренувальний [γυμναστικός] і змагальний [ἀγωνιστικός]; тренувальний поділяють на повивальний [μαευτικός]⁵ і випробувальний [πειραστικός], а змагальний – на доказовий [ἐνδεικτικός] і спростувальний [ἀναρρητικός]» (III 49); «І якби не існувало того, що ми називаємо порожнечою, простором і недоторканою [ἀναφής] природою...» (X 40); «Утім часто впадають у вічі супутні [παρακολουθοῦντα] не постійні властивості тіл...» (X 70).

Грецькі етимологічно споріднені поняття ми намагатися перекладати, відтворюючи їхню внутрішню форму й передаючи українськими однокореновими словами. Наприклад, *κατάληψις* – «осягнення», слово, похідне від дієслова *καταλαμβάνω* – «схоплювати», «вхоплювати», «охоплювати», «вловлювати», «сприймати», «осягати», «втямлювати», ми послідовно перекладаємо похідними від «осягати» як такого, що має близьку внутрішню форму і можливість словотворення в різних частинах мови: наприклад, *καταληπτόν* – «осягненне», *ἀκατάληπτον* – «неосягненне», *καταλαμβάνόμενον* – «осягнуване», *ἀκαταληψία* – «неосягненність» тощо.

Іноді, навпаки, одне й те саме слово Діоген вживає з синонімічними значеннями, і за контекстом неможливо його перекласти однією лексемою, зокрема для *ἀδιάφορον* використовуємо «байдуже», «нерозрізняване».

Також амбівалентним був підхід до перекладу логічних рефлексій античних філософів. Зокрема, концепт Зенона Кітійського *διαλεκτικῆ λόγους*⁶ в англійському й німецькому перекладах звучить як «діалектичні міркування», а у французькому – «софістичні міркування». Водночас в українській логічній термінології все це найчастіше іменують «парадоксами», але цього слова явно немає в оригіналі, навіть якщо назвати це «софізмами», бо імпліцитно це ніби посилення на софістів, тим паче, що це історико-філософська праця (для широкого загалу). Тож справді слушним стало збереження перекладу з оригінальним змістом «діалектичних міркувань». Натомість перекладаємо «софізм» там, де Діоген вживає це визначення⁷, або «силогізм» також суголосно з оригіналом (наприклад, у VII 187 стосовно розгляду ідей Хрісіппа).

Також у цьому плані можна згадати такий важливий концепт як *πρόνοια*, що має як етичне (у давньогрецькій історіографії, драматургії та філософії Hdt.1.120,159; Th.8.95; S.Aj.536, Id.OT978; Antipho 5.21; Lys.26.19; Pl.Phaedr.241e; Arist.Polit.1300b2), так і теологічне (у стоїків) значення (Zeno Stoic.1.44, Cleanth.ib.121, Chrysipp.ib.2.168). Утім, зважаючи на корінь *νοῦς*, який безперечно пов'язаний з мисленням, доречним було перекласти його саме як «промисел», адже це слово може вживатись як у трансцендентному, так і в людському контекстах. Аналогічно залучаємо й однокореневі слова, наприклад: *διάνοια* «мислення», *ἔννοια* «розмисел», *ἐννόημα* «предмет

⁵ Повивальний, бо Сократ порівнював своє мистецтво діалектики з ремеслом повитухи, яка допомагає народжуватися думці; мати Сократа Фенарета була повитухою.

⁶ II 108: πολλοὺς ἐν διαλεκτικῆ λόγους ἠρώτησε «він придумав багато діалектичних міркувань у формі запитань».

⁷ VII 43: περὶ ... τῶν παρὰ τὴν φωνὴν καὶ τὰ πράγματα σοφισμάτων «про словесні і предметні софізми».

мислення», ὑπονοεῖν «мислити» тощо. Приміром, «Бог є безсмертною, розумною, досконалою і мислячою [νοερόν] істотою» (VII 147).

Термінологічно важливим є іменник εἰμῶσις, який зустрічається частіше за все саме в давньогрецькій філософії, лише зрідка в історіографії, географії та медичних трактатах. Перше його значення, а саме видимості на гладкій поверхні або відображення в дзеркалі/воді ми спостерігаємо в Арістотеля (Arist.Mete.373b24, 377b17; Mu.395a29). Схоже значення ми бачимо у Феофраста, Плугарха, Епікура і стоїків (Thphr.Lap.30, Plu.2.354c, Ep.2p.41U., Stoic.2.198). Але в значенні зовнішнього вигляду, враження, уявлення ми зустрічаємо його також в Арістотеля (Arist.Div.Somn.464b12), географа Страбона (Str.8.3.30) та істориків Діонісія Галікарнаського й Полібія (D.H.Th.16, Plb.5.63.2,110.6). У філософії ми цю лексему спостерігаємо в Хрисіппа й Філодема (Chrysipp.Stoic.2.257; Phld.Gr. c.95 B). Отже, зважаючи на контекст, ми перекладаємо це слово (наприклад, VII 51) як «враження».

Водночас в історико-філософській літературі сюжет із Ахіллесом у Зенона Елейського, як і два інші («Дихотомія», «Стріла»), зазвичай іменують саме апоріями. Утім в оригіналі це слово відсутнє (πρῶτος ἐρωτῆσαι τὸν Ἀχιλλέα λόγον [IX 23], τὸν Ἀχιλλέα πρῶτος λόγον ἠρώτησε [IX 29]), а в перекладах бачимо: «l'argument d'Achille» (франц.), «the argument of the "Achilles"» (англ.), «"Achilles" bekannte Schlußfolge» (нім.). Тому, як ми спостерігаємо, в іншомовних перекладах, «апорії» здебільшого у відповіднюють «argument». Ми вважаємо, що на основі усталеного українського термінологічного словника логічних понять τὸν Ἀχιλλέα λόγον слід перекладати як «міркування про Ахілла»⁸.

Один з найфундаментальніших концептів античної онтології ἀρχή перекладаємо як «начало», а не «початок», оскільки останнє містить темпоральну семантику та вказує на конкретний час – початок дня/року тощо. Натомість ἀρχή дуже рідко вживається в темпоральному контексті, воно над часом, поза часом, або ж «до часу». Філософський контекст слова ἀρχή, як свідчить Сімплікій у праці «Про природу», ми вперше зустрічаємо в Анаксимандра (Simp. in Ph.150.23); опісля ж у працях таких мислителів, як Демосфен (2.10) і Арістотель (De anima 405a25, Meth.983b11, 995b8), а також у зібранні думок філософів (Placit.1.3.25).

Якщо ж говорити про такий важливий онтологічний термін як ὑπόστασις, то французькою це «une réalité substantielle», англійською «reality», німецькою «Substanz». В українському перекладі вирішено зберегти максимальну наближеність до оригіналу, тому перекладено як «підоснова».

Відомий термін давньогрецької філософії ἀρετή зазвичай перекладають як «чеснота». Але це не відображає вихідного його значення – «зібраність, злагодженість, придатність» (той самий корінь у слові «гармонія»). Слушним буде згадати висловлювання Піфагора (VIII 33) про те, що ἀρετή – «це гармонія, здоров'я, усіяке добро і бог»; звідси одне з основних значень ἀρετή – «добротність», «добра якість». Відповідно «доброчесність» фактично розглядають як своєрідне загальне поняття, натомість «чеснота» – як вужче, видове. Тому при перекладі в множині чи при переліку ми вживаємо «чесноти».

У психологічному вченні Піфагора (VII 30) «Душа людини поділяється на три частини: ум [νοῦς], розсудок [φρένες] і пристрасть [θυμός]». Саме такий переклад «νοῦς» зумовлений тим, що вже в I книзі «Ліади» Гомера (Il. I 130) «нус» використовувався для

⁸ Див.: [Баумейстер, Васильченко 2016: 28].

позначення розумової діяльності як смертних, так і безсмертних, наприклад, те, що вони насправді думають, на відміну від того, що вони говорять у голос. У досократівській філософії слово *νοῦς* дедалі більше означало джерело знань і міркувань на противагу простому чуттєвому сприйняттю чи мисленню, що перебуває під впливом тіла, зокрема емоцій. У фундаментальних дослідженнях фрагментів ранніх грецьких філософів анаксагорівський Нус перекладається англійською «Mind», французькою «Intelligence», німецькою «Geist», «Intellekt», «Verstand». У свою чергу *φρένες* ми перекладали як «розсудок», бо, по-перше, пара «розум» і «ум» виглядала для нас надто синонімічною, а, по-друге, *φρήν* – ним ще з гомерівських епосів позначалась область почуттів (серце) і волі (П. I.362, VIII.124, IX.186, X.10, XIII.493; Od.X.493; пор. Кассен 2009: 184). Тим паче, що Піфагор точно не був сухим раціоналістом (попри майстерність у математиці та астрономії). У цьому ж контексті слушним буде відзначити й переклад таких однокорених слів, як *φρόνησις* «розсудливість», *φρόνιμος* «розсудливий».

Міркуючи над перекладом концепту *πίστις* та етимологічно-споріднених (*πίθειν*, *πίθον*, *πίθανότης* тощо), ми спиралися на те, що, по-перше, семантика кореня пов'язана з вірою, довірою, а, по-друге, і епікурейці, і скептики розглядали науки про природу лише як пропедевтику до етики, конкретніше – як засіб досягнення незбуреності⁹. Водночас слід зауважити, що до перекладу наявних у праці лексем «епістемологічного словника» давньогрецької мови ми активно долучали напрацювання французьких та вітчизняних філософів [Депра, Панич 2013; Кассен, Баладьє 2013; Лабар'єр 2013; Хіменес 2016; Шевальє 2011].

Особливо цікавим концептом для перекладу став термін *εἶδωλα*, що вживається в ЖФ з десятком разів (I 7; V 43; IX 44, 47; X 27, 46-48, 50, 139), але найбільше саме у книзі, присвяченій Епікуру. Англійці перекладають його як «shapes» (форми, тіні), французи «images» (образи), німці «Gebilden» (утворення, форми). Отже очевидно, що про жодних «ідолів» тут не йдеться. Тому було вирішено перекладати його як «видіння». Цей варіант виглядає найбільш релевантним, бо зберігає як етимологію (*εἶδωλα* походить від *εἶδος* «вид»), так і природність для української мови.

По-своєму складним був переклад платонівської термінології, а саме такого поняття, як *τέλος* (III 96-97). У Платона вживання цього концепту неоднозначне – від буденного до піднесеного. Якщо говорити про повсякдення, то в давньогрецького філософа ми зустрічаємо *τέλος* у виразах: «врешті-решт» (Legg. III 701b), «від початку до кінця» (Soph. 237a) або в значеннях закінчення розмови (Prot. 348b), результатів філософської освіти (Menex. 234a), утруднення (Soph. 237e). У піднесеному сенсі цю лексему ми бачимо на сторінках Платонових праць у таких сюжетах: «мета мислимого є не що інше, як діалектика сущого самого по собі» (Res. VII 532b), «мета прекрасного – досягти прекрасного самого по собі» (Res. VI 494a) «через любов» (Symp. 210e, 211b), «наука і розум є справжньою метою життя» (Res. VI 506d) тощо. Тож у пропонованому фрагменті твору було вирішено перекладати *τέλος* саме в першому, повсякденному аспекті як «закінчення», на відміну від інших випадків, де *τέλος* позначає «кінцеву мету», як-от у еклетиків (I 6), кіренаїків (II 87), стоїків (VII 32), Демокріта (IX 45), скептиків (IX 107), Епікура (X 85).

⁹ «Насамперед слід узяти до уваги, що знання про небесні явища викладені у взаємозв'язку чи самі по собі, що не мають жодної іншої кінцевої мети, окрім як незбуреність і тверда достовірність [*πίστις βέβαιος*], так само як і решта знань» (X 85).

Стосовно стоїчного концепту ὀρθὸς λόγος, то його було перекладено як «правильний розум»¹⁰. Поява цього поняття у стоїків зумовлена їхньою антропологією, за якою людина посідає особливе місце у світі; вона наділена «розумом» (λόγος), є втіленням космічного першопринципу в найбагатшому значенні. Тобто кожна людина – це індивідуальне втілення світового Логосу (або сенсу), і якщо людина живе в злагоді зі світовим Логосом, то її розум – «правильний» (ὀρθὸς λόγος). Саме це й означає для стоїків «жити в злагоді з природою».

Перекладаючи антонімічні поняття, які в грецькій мові містять заперечний префікс ἀ-, ми постійно намагалися використовувати протиставні слова одного кореня: γένητός «виниклий» – ἀγένητος «невиниклий»; ἔμψυχος «одушевлений» – ἀψυχος «неодушевлений»; φθαρτός «знищуваний» – ἀφθαρτος «незнищуваний», ἀλοδαικτικός «довідний» – ἀναλόδαικτος «бездовідний»/«недовідний» (залежно від контексту) тощо.

Підсумовуючи, можемо підкреслити, що в перекладі тих чи інших філософських концептів і понять ми уникали використання маловживаних слів і створення численних філософських неологізмів та намагалися підібрати слова, максимально релевантні до смислів давньогрецького оригіналу, враховуючи при цьому вже усталений український філософський тезаурус. Попри всі перелічені складнощі українська мова має цілком достатній лексичний, граматичний, стилістичний арсенал для адекватного перекладу. Достатньо сказати, що термінами-грецизмами в перекладі залишилися лише «силогізм», «епагога», «ентимема».

Перелік частини основних понять, які вдалося перекласти одноманітно в усіх книгах ЖФ, поданий нижче в таблиці, де, окрім звично використовуваних в українському філософському дискурсі понять, можна побачити як влучні новації останніх років, уведені в перекладацький ужиток Олексієм Паничем і Олегом Хоמוю, так і запропоновані нами. Проте низку термінологічно значущих слів доводилося перекладати синонімічно, оскільки вони або мали різне смислове наповнення в різних філософів (наприклад, πάθος), або в певних контекстах не піддавалися уніфікації чи то за вимогами змісту уривку, чи то за вимогами української стилістики. У таких випадках у квадратних дужках обов'язково зазначається грецьке слово, дуже зрідка навіть фраза, наприклад: «Бо спочатку йде уявлення, а потім мислення, що існує у вираженні словом [διάνοια ἐκλαλητικῆ ὑπάρχουσα]» (VII 49).

---

¹⁰ Пор.: la droite raison (фр.), Right Reason (англ.), richtiger Verstand (нім.).

αἴσθησις	відчуття	εὐτυχία	успіх
αἰσθητόν	відчутне	εὐφύια	здібності
ἀκατάληπτον	неосягненне	ζητούμενον	пошукуване
ἀκαταληψία	неосягненність	ἡδονή	насолада
ἀντικείμενον	протилежне	θεωρία	споглядання; розгляд
ἀνύπαρκτον	неіснуюче	καθῆκον	належне
ἄπιστον	недостовірне	καταλαμβάνομενον	осягнуване
ἄπορος	безвихідний	καταληπτόν	осягненне
ἀρχή	начало	κατάληψις	осягнення
ἀσφαλής	непомилний	λογίζεσθαι	міркувати
ἀταραξία	незбуреність	νόησις	розуміння
ἀφύια	бездарність	νοήμα	думка
ἄψυχον	неодушевлене	νοητόν	умосяжне
διάθεσις	налаштованість	νοούμενον	мислиме
δι' ἀλλήλων	взаємодовідність	νοῦς	ум
διανοητικόν	мисленнєве	ὁμοιότης	подібність
διανόησις	осмислення	ὁμοιώματα	подоби
διάνοια	мислення	ὁμοῦ	гамузом
διαφωνία	різноголосиця	ὄρεξις	прагнення
δόγμα	переконання	ὄρμη	порух
δόκησις	уява	οὐδέτερα	ні те, ні інше
δόξα	гадка	οὐσία	сутність
δοξαζόμενον	гадане	πάσχον	підвпливне
δοξαστόν	предмет гадки	πιθανόν	достовірне
εἶδωλον	видіння	πίστις	достовірність
ἔμφασις	враження	πρόληψις	попереднє уявлення
ἔμψυχον	одушевлене	προσδοξαζόμενον	здогад
ἐνάντιον	супротивне	πρός τι	стосовно чогось
ἐναργεία	очевидність	σημαινόμενον	позначуване
ἐννοια	розмисл	σημαῖνον	позначник
ἐννόημα	предмет мислення	συμβεβηκός	збіжне
ἔξις	стан володіння	συγκατάθεσις	ствердження
ἐπαίσθησις	відчуття	συγκρίματα	складені речі
ἐπέχειν	утримуватися від суджень	σωφροσύνη	розважність
ἐπιβολή	порив	φαντασία	уявлення
ἐπιθυμία	пожадання	φαινόμενον	явлене; явище (стосовно природи і життя)
ἐπίκρισις	розсуд	φάντασμα	видимість
ἐπιφορά	умовивід	φρόνησις	розсудливість
ἐποχή	утримання від суджень	ῥῆμα	речовина
εὐαίσθησία	здорові відчуття	ὑπόληψις	припущення
εὐδοξία	добра слава	ὑπονοεῖν	мислити
εὐλογος	здоровий глузд	ὑπόστασις	підоснова
εὐπορία	достаток		

Окремо слід наголосити на морфонологічних закономірностях: при передачі власних імен і назв грецька літера «йота», яка позначала звук [j], і літера «іпсилон», яка позначала звук, наближений до [i], передаються відповідно до звучання мови оригіналу як [i]. Звука [и] у грецькій фонологічній системі взагалі не було, тому використовувати його для передачі грецького ономастикону неправильно й цілком неприйнятно.

ЖФ досі є важливим джерелом дослідження й розуміння античної філософії. Використання Лаерцієм різних анекдотів, сюжетів із комедій, легенд не нівелює значення його праці для європейської інтелектуальної культури. Водночас це ще більше актуалізує потребу в роз'ясненні поглядів давньогрецьких мислителів через суспільно-політичний, культурний, науковий тощо контексти їхнього життя. Тому ЖФ є працею, пізнавальною не лише для вузького кола професіоналів, але й для широкого загалу. Це надає особливого шарму як періодові в історії античної філософії, на який припадає творчість Лаерція, так і захопливому творові останнього, що приваблює читачів уже не одне тисячоліття.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Баумейстер, А., & Васильченко, А. (2016). Логічна термінологія: проблема кодифікації. *Філософська думка*, (3), 6-33.
- Депра, Н., & Панич, О. (2013). Εροκhe. In Б. Кассен & К. Сігов (Ред.), *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. (Т. 3, сс. 104-107). Київ: Дух і Літера.
- Диоген Лаерцій. (2002). *Життєм на філософії*. Софія: Планета 3.
- Диоген Лаэртский. (1979). *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. (М. Гаспаров, Пер.). Москва: Мысль.
- Кассен, Б. (2009). Греки Ричарда Онанса. In Б. Кассен & К. Сігов (Ред.), *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей* (Т. 1, сс. 184-185). Київ: Дух і Літера.
- Кассен, Б., & Баладьє, Ш. (2013). Доха. In Б. Кассен & К. Сігов (Ред.), *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей* (Т. 3, сс. 98-104). Київ: Дух і Літера.
- Кассен, Б., Оврей-Ассея, К., et al. (2009). Логос. In Б. Кассен & К. Сігов (Ред.), *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей* (Т. 1, сс. 237-253). Київ: Дух і Літера.
- Лабар'єр, Ж.-Л. (2013). Phantasia. In Б. Кассен & К. Сігов (Ред.), *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей* (Т. 3, сс. 122-129). Київ: Дух і Літера.
- Хіменес, М. (2016). Естетика. In Б. Кассен & К. Сігов (Ред.), *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. (Т. 4, сс. 225-229). Київ: Дух і Літера.
- Хома, О. (2022). Скептичні вислови в «Нарисах пірронізму» і Декартів проект «Медитацій про першу філософію». *Sententiae*, 41(2), 24-65. <https://doi.org/10.31649/sent41.02.024>
- Шевальє, К. (2011). Епістемологія. In Б. Кассен & К. Сігов (Ред.), *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. (Т. 2, сс. 84-96). Київ: Дух і Літера.
- Διογένης Λαέρτιος. (1994). *Απαντα* (Т. 1-10). Αθήνα: Κάκτος.
- Diogène Laërce. (1847). *Vies et doctrines des philosophes de l'Antiquité* (Т. I-II). (Ch. Zévort, Trad.). Paris: Charpentier.
- Diogene Laerzio. (2005). *Vite e dottrine dei più celebri filosofi* (G. Reale, G. Girgenti & I. Ramelli, Eds.). Milano: Bompiani.
- Diógenes Laercio. (2007). *Vidas de los Filósofos Ilustres*. (C. García Gual, Trad.). Madrid: Alianza Editorial.

- Diógenes Laércio. (1987). *Vidas e doutrinas dos filósofos ilustres*. (M. da Gama Kury, Trad.). Brasília: UnB.
- Díogenés Laertios. (1995). *Životy, názory a výroky proslulých filosofů*. (A. Kolář, Přel.). Pelhřimov: Nová tiskárna.
- Diogenes Laertios. (2006). *Żywoty i Poglądy Słynnych Filozofów*. (L. Kazimierz, I. Kosińska, B. Kupisa, & W. Olszewski, Tłum.). Warszawa: PWN.
- Diogenes Laertius. (1925). *Lives of Eminent Philosophers* (Vol. I-II: Books 1-10). (R. D. Hicks, Trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press. https://doi.org/10.4159/DLCL.diogenes_laertius-lives_important_philosophers_book_x_epicurus.1925
- Diogenes Laërtius. (1989). *Leven en leer van beroemde filosofen* (R. Ferwerda, Ed.). Budel: Damon.
- Diogenes Laertius. (2013). *Lives of eminent philosophers*. (T. Dorandi, Ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Diogenes Laertius. (2015). *Leben und Meinungen berühmter Philosophen*. (O. Apelt, Übers.). Hamburg: Meiner.

Одержано 20.11.2023

REFERENCES

- Baumeister, A., & Vasylenko, A. (2016). Logical terminology: the problem of codification. [In Ukrainian]. *Filosofska dumka*, (3), 6-33.
- Cassin, B. (2009). The Greeks of Richard Onians. [In Ukrainian]. In B. Cassin & C. Sigov (Eds.), *European dictionary of philosophies: Lexicon of untranslatables* (Vol. 1, pp. 184-185). Kyiv: Duh i Litera.
- Cassin, B., & Baladier, Ch. (2013). Doxa. [In Ukrainian]. In B. Cassin & C. Sigov (Eds.), *European dictionary of philosophies: Lexicon of untranslatables* (Vol. 3, pp. 98-104). Kyiv: Duh i Litera.
- Cassin, B., Auvray-Assayas, C., et al. (2009). Logos. [In Ukrainian]. In B. Cassin & C. Sigov (Eds.), *European dictionary of philosophies: Lexicon of untranslatables* (Vol. 1, pp. 237-253). Kyiv: Duh i Litera.
- Chevalley, C. (2011). Epistemology. [In Ukrainian]. In B. Cassin & C. Sigov (Eds.), *European dictionary of philosophies: Lexicon of untranslatables* (Vol. 2, pp. 84-96). Kyiv: Duh i Litera.
- Depraz, N., & Panych, O. (2013). Epokhe. [In Ukrainian]. In B. Cassin & C. Sigov (Eds.), *European dictionary of philosophies: Lexicon of untranslatables* (Vol. 3, pp. 104-107). Kyiv: Duh i Litera.
- Diogène Laërce. (1847). *Vies et doctrines des philosophes de l'Antiquité* (T. I-II). (Ch. Zévort, Trad.). Paris: Charpentier.
- Diogene Laerzio. (2005). *Vite e dottrine dei più celebri filosofi* (G. Reale, G. Girgenti & I. Ramelli, Eds.). Milano: Bompiani.
- Diógenes Laercio (2007). *Vidas de los Filósofos Ilustres*. (C. García Gual, Trad.). Madrid: Alianza Editorial.
- Diógenes Laércio. (1987). *Vidas e doutrinas dos filósofos ilustres*. (M. da Gama Kury, Trad.). Brasília: UnB.
- Diogenes Laertios. (2006). *Żywoty i Poglądy Słynnych Filozofów*. (L. Kazimierz, I. Kosińska, B. Kupisa, & W. Olszewski, Tłum.). Warszawa: PWN.
- Diogenes Laertius. (1925). *Lives of Eminent Philosophers* (Vol. I-II: Books 1-10). (R. D. Hicks, Trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press. https://doi.org/10.4159/DLCL.diogenes_laertius-lives_important_philosophers_book_x_epicurus.1925
- Diogenes Laertius. (1979). *Lives of Eminent Philosophers*. (M. Gasparov, Trans.). [In Russian]. Moscow: Mysl.
- Diogenes Laërtius. (1989). *Leven en leer van beroemde filosofen* (R. Ferwerda, Ed.). Budel: Damon.
- Diogenes Laertius. (1994). *Collected works* (T. 1-10). [In Greek]. Athens: Kaktos.
- Díogenés Laertios. (1995). *Životy, názory a výroky proslulých filosofů*. (A. Kolář, Přel.). Pelhřimov: Nová tiskárna.
- Diogenes Laertius. (2002). *Lives of Eminent Philosophers*. [In Bulgarian]. Sofia: Planeta 3.

- Diogenes Laertius. (2013). *Lives of eminent philosophers*. (T. Dorandi, Ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Diogenes Laertius. (2015). *Leben und Meinungen berühmter Philosophen*. (O. Apelt, Übers.). Hamburg: Meiner.
- Jimenez, M. (2016). Aesthetics. [In Ukrainian]. In B. Cassin & C. Sigov (Eds.), *European dictionary of philosophies: Lexicon of untranslatables* (Vol. 4, pp. 225-229). Kyiv: Duh i Litera.
- Khoma, O. (2022). Skeptical expressions in “Outlines of Pyrrhonism” and Descartes’ project of “Meditations on First Philosophy”. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 41(2), 24-65. <https://doi.org/10.31649/sent41.02.024>
- Labarrière, J.-L. (2013). Fantasia. [In Ukrainian]. In B. Cassin & C. Sigov (Eds.), *European dictionary of philosophies: Lexicon of untranslatables* (Vol. 3, pp. 122-129). Kyiv: Duh i Litera.

Received 20.11.2023

Lesia Zvonska, Vitalii Turenko

Diogenes Laertius, “Life and Thoughts of Famous Philosophers”: strategy and principles of Ukrainian translation

Diogenes Laertius's “Lives of the Eminent Philosophers” is a fictionalised account of the history of philosophy, full of philosophical concepts and scientific terminology. The Ukrainian translation strategy this work proposed by the authors aims to ensure adequacy in meaning while maximizing the uniformity of terms. The main principles of this translation are: 1) to avoid Greekisms, Latinisms and calques from the Russian language; 2) to translate Greek etymologically related concepts with single-root words; 3) to translate single-root antonymic concepts in the same way; 4) where lexical semantics is terminologically or substantively significant, to use synonyms; 6) composites or words with a complicated internal form can be translated periphrastically; 7) to use some neologisms to clarify meanings.

Леся Звонська, Віталій Туренко

Діоген Лаерцій, «Життя і думки славнозвісних філософів»: стратегія і засади українського перекладу

Твір Діогена Лаерція «Життя і думки славнозвісних філософів» є белетризованим викладом історії філософії, насиченим філософськими поняттями, а також науковою термінологією. Методологічна стратегія його перекладу, запропонована авторами, орієнтована передовсім на адекватність за змістом, а не за буквою, за максимально можливою уніфікацією термінів. Основними засадами цього перекладу є: 1) уникати грецизмів, латинізмів і кальок з російської мови; 2) грецькі етимологічно споріднені поняття перекладати однокореновими словами; 3) однокоренові антонімічні поняття перекладати аналогічно; 4) там, де лексична семантика є термінологічно чи суттєво значущою, залучати синоніми; 6) композити або слова з ускладненою внутрішньою формою можна перекладати перифрастично; 7) для уточнення смислів застосовувати деякі неологізми.

Lesia Zvonska, Doctor of Science (Philology), Professor of the Department of General Linguistics, Classical Philology and Neo-Hellenistics, Educational and Research Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Леся Звонська, доктор філологічних наук, професор кафедри загального мовознавства класичної філології та неоелліністики Навчально-наукового інституту філології (Київський національний університет імені Тараса Шевченка).

e-mail: lesiazvonska@gmail.com

Vitalii Turenko, Doctor of Science (Philosophy), Associate Professor of the Department of Philosophy of Humanities, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Віталій Туренко, доктор філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: vitali_turenko@knu.ua
